

הארץ, "ספרים", 15.6.2005

ההביטוס בשדה הבידול

שאלות בסוציולוגיה פייר בורדייה. תירגם מצרפתית: אבנר להב. עריכה מדעית: ז'יזל ספירו. סדרת ליבדון, הוצאת רסלינג, 238 עמ', 84 שקלים

שביט זהר

לפני כמה ימים פנתה אלי אשה ברחוב אבן גבירול בתל אביב בשאלה: "שלום, את לא יודעת, אולי, היכן רחוב צייטלין?" הקדמת השלום לפנייה אלי והצורה המסויגת והמנומסת של השאלה, שנעדרה ממנה כל נעימה של תובענות, הבהירה לי שהאשה הזאת, קרוב לוודאי, לא התחנכה בארץ, וודאי שלא בצפון תל אביב. תל אביבי מקומי טיפוסי לא יטרח להקדים שלום, אלא ישאל את שאלתו מרחוק, בקול רם, משהו בנוסח: "תגידי, איפה רחוב צייטלין?" היכולת ללמוד על בני אדם מן האופן שבו הם משתמשים בלשון ויוצרים אינטראקציה היתה אחת מן השאלות המעניינות הרבות שבהן עסק, בהרחבה, פייר בורדייה (1930-2002). הסוציולוג הדגול שהתעניין בבני אדם ובאופן שבו מאורגנים חייהם הפך את בני האדם "האמיתיים" - לא את הרעיונות ואת האידיאולוגיות - למושא של מחקריו: למה בעלי ההון הולכים לאופרה ומדוע יש בקונצרטים הפסקות ארוכות כל כך? מדוע מעדיפים בני המעמדות הגבוהים לאכול דגים ולא בשר? איך מתפתח טעם אמנותי? מה הקשר בין אופנה עילית לבין תרבות עילית? את מי משרתים מבחני האינטליגנציה, והאם בתי הספר הם מכשיר לשינוע חברתי, כמו שאנחנו רוצים לחשוב, או שהם אחת הדרכים העיקריות שבאמצעותן משעתקות האליטות את ההייררכיה החברתית הקיימת? למה מוכנים האינטלקטואלים להילחם על זכויות האדם אבל אינם נוקפים אצבע כשנגרם עוול במוסד שלהם, ממש מתחת לאפם? מה עומד מאחורי הסקרים על "דעת הקהל" ואת מי הם משרתים? מה לכאורה דמוקרטי ונאור יותר מבדיקה מתמדת של דעת הקהל? בורדייה מראה איך סקרי דעת הקהל מבוססים על הנחות שגויות, והם למעשה אקט אנטי-דמוקרטי, המשרת את האינטרסים של עורכי הסקר ולא את האינטרס הציבורי. כבר בהנחה, שהשאלות הנשאלות בסקר אכן מעסיקות את הציבור, יש משום הטעיה. הרי ייתכן מאוד ששאלות אחרות לחלוטין מעסיקות חלקים שונים בציבור. או בניסוח אחר, אין שום סיבה להניח א-פריורי שהשאלה הנשאלת בסקר באמת מטרידה את ציבור הנשאלים, לכן עורכי הסקר מציגים מלכתחילה באופן מוטעה את השאלות שכביכול מעניינות את הציבור.

גם להנחה שלאנשים יש בהכרח דעה על השאלות הנשאלות בסקר אין על מה להתבסס. לרוב האנשים אין דעה על כל עניין ודבר, ולא אחת הם מסרבים להשיב על שאלות של סקר אם מפני שאין להם זמן, או מפני שהעניין לא מספיק חשוב בעיניהם כדי שיקדישו לו זמן. לא כל אחד מעוניין להשיב על השאלה איזה בנק מציע שירות טוב יותר, ולא לכל אדם יש עמדה בשאלה מי מתאים להנהיג את מפלגת העבודה, או את הליכוד; שלא לדבר על כך שלעתים קרובות העמדה איננה מתמצה בכך או לא או במתן ציונים. הסקרים כלל אינם ערוכים להביא בחשבון את התשובות המורכבות ומתרגמים אותן לתשובות פשוטות, המסלפות את תשובת הנשאלים. כל הדברים האלה מטים את ממצאי הסקר, מה שלא מונע ממזמיניו להפוך את תוצאותיו לחדשות ואפילו לנסות להשפיע באמצעותם על סדר היום הציבורי והפוליטי.

הדיון בסקרי דעת הקהל הוא דוגמה טובה לגדולתו של בורדייה - היכולת לקחת נושא, שעל פי השכל הישר נראה נכון וטוב, להפוך אותו על פיו ולהציג את כשלו ואת הטעויותיו. המשותף לדיון בסקרי דעת הקהל, ולסדרה של שאלות רבות אחרות שהציג בורדייה, הוא הניסיון להסיר את מעטה המסתורין המסוכך על המנגנונים שקובעים את הסדר החברתי ואת ארגון החיים, ויוצרים את ההבחנות

בין גבוה לנמוך ובין קודש לחול. בורדייה הפך אותם למושא של מחקר סוציולוגי, שבו שילב את ההישגים של שיטות המחקר הסוציולוגי האמפירי שיובאו מארצות הברית במערכת מושגית תיאורטית חזקה, שהציבה תוכנית חדשה למדע הסוציולוגיה. בזכות השילוב של כל אלה הצליח בורדייה להחזיר לסוציולוגיה את כבודה האבוד ואת מעמדה כמדע במלוא מובן המלה, תחילה בצרפת ולאחר מכן בעולם האקדמי במערב ובמזרח הרחוק. לא מעט תרמה לכך גם המודעות המפותחת שלו כחוקר והחשיבה הרפלקטיבית שלו; הוא לא חדל לבחון את עצמו ואת הקולגות שלו ולתהות על נקודת התצפית של החוקר במרחב החברתי והאקדמי. השילוב הזה, בין מערכת מושגית חזקה ומחקרי שדה מבוססים היטב ומלווים בחשיבה רפלקטיבית, מאפיין את מכלול עבודותיו של בורדייה, שמחקריו השתרעו על פני תחומים רבים והצטיינו במקוריות ובתובנות בלתי צפויות. בורדייה בלט ביכולתו לגעת בלב הדברים ולא אחת העז לגעת במחוזות שיוקרתם ומעמדם נבעו ממסך המסתורין שאפף אותם (כמו לדוגמה יוצרי האמנות או אנשי האקדמיה). הוא לא היסס לקרוע את המסכים האלה ועורר לעתים קרובות את חמתם של האינטלקטואלים שהעז לתקוף.

הוא החל אמנם את דרכו האקדמית כפילוסוף, אבל מהר מאוד נטש את הפילוסופיה לטובת האתנולוגיה (אנתרופולוגיה). הוא יצא מההנחה שלתרבות יש מעמד מרכזי בארגון החיים, כולל תחושות פיסיות, טעמים והעדפות אישיות בספירה הפרטית והציבורית כאחד. מנקודת מוצא זו הרבה לשאול שאלות שנגעו לחיי היום-יום, כולל הפרטים, השוליים לכאורה, המרכיבים אותם - כמו השאלה מה אוכלים, איך מקימים משפחה ואיך מחנכים את הילדים - אך גם שאלות הנוגעות לארגון הפוליטי של החברה. כאלה היו מחקרו הראשון על הקולוניאליזם הצרפתי באלג'יר, שם לימד ב-1958 כעוזר הוראה, ומחקרו על חברת האיכרים בבארן (Bearen) שם נולד, והמשרב שחל בה בתהליך העברת הירושה כשאוולצה להתמודד עם ערכי המודרניזציה. בארן, מחוז הולדתו של בורדייה, הוא אחד האזורים העניים ביותר בצרפת, ובורדייה עשה, לפיכך, דרך ארוכה למעמד הכהן הגדול של הסוציולוגיה המודרנית. הוא היה מוצר מובהק של הרפובליקה הצרפתית: תלמיד מצטיין שסונן בידי המורים שלו על בסיס הצטיינותו והתקבל להיכל הקודש של החינוך הגבוה - "האקול נורמל סופרייר" - מוסד ללימודים גבוהים שאליו מתקבלים תלמידים מצטיינים מכל רחבי צרפת ובוגריו נקלטים בדרך כלל במוסדות להשכלה גבוהה בצרפת. היותו חבר במסדר המקודש הזה - ה"נורמליין", כפי שמכנים אותו בצרפת - לא מנעה ממנו לנתח מאוחר יותר את הרכב התלמידים בו, וגם ובמוסד אחר, "אקול נסיונל ד'אדמיניסטרסיון", שבו מכשירים את העילית של האדמיניסטרציה הצרפתית. הוא הראה עד כמה הסינון על בסיס מצוינות (meritocratie) של הרפובליקה הצרפתית משמש את האליטות כאמצעי מרכזי להגן על ההון הסימבולי שלהן, תוך כדי שהן מתירות שינוע חברתי למקרים מועטים ויוצאי דופן, המשמשים להן בעיקר אליבי לעקרונן השוויוניות.

ייתכן מאוד שעובדת היותו של בורדייה זר למערכת היא שנתנה לו פרספקטיבה שונה, ואולי גם את היכולת והתעוזה לבחון נושאים שלא נבחנו בעבר באמצעות שאלות שעוררו תהייה, תרעומת ולעתים אפילו תדהמה. למשל, במאמרו על אופנה עילית ותרבות עילית עמד על הדמיון בין שדה האופנה לשדה התרבות הגבוהה, אף על פי שעצם יצירת המשוואה הזאת נחשב כמעט חילול הקודש. הספר "שאלות בסוציולוגיה" ראה אור לראשונה ב-1980 ולאחר מכן במהדורה מורחבת ב-1984, שרואה סוף סוף אור בעברית. ספר זה הוא אוסף של הרצאות, סקירות וראיונות בנוסח של שאלות ותשובות שנתן בורדייה בשנות השבעים. לכן הוא כתוב בלשון ישירה ופשוטה מאוד, שהיתה חלק מהאופי הרפלקטיבי של עבודתו - בורדייה היה מודע לכוח שיש לפרופסור באוניברסיטה על מאזינו, על אחת וכמה כשמדובר בחוקר מוכר ובעל כריזמה כמוהו - וביקש לנטרל במידת האפשר את הכוח הזה באמצעות ניסיון לשבור את דפוסי השיח האקדמי המקובל. מבחינה זו הספר הזה אינו עבודה מדעית במובן המקובל של המלה אלא ניסיון להציג את מכלול עבודתו המדעית באופן פופולרי יותר. עם זאת, דווקא בהרצאות

אלה ניסח בורדייה את מושגי היסוד של עבודתו, ששלושת החשובים שבהם הם מושג ההביטוס, מושג השדה ומושג הבידול.

מושג ההביטוס, ששאל בורדייה מהחוקר היהודי-הגרמני נורברט אליאס, ושהפך מאז מטבע שגור במחקרים סוציולוגיים, תיאר את ארגון החיים כתוצר של מכלולים מוכנים מראש, המספקים הנחיות, סמויות בדרך כלל, הקובעות את ארגון החיים של הפרט, שמאמץ אותן בתהליך החברות שלו מתוך מאגר גדול של הנחיות. את ההביטוס תיאר בורדייה בספרו "הבידול" (La distinction), כאסטרטגיות שיוצרות לכל קבוצה את ההון הסימבולי שלה: מה אנחנו אוכלים, איזה עיתון אנחנו קוראים, איך אנחנו מתלבשים, איך נראה הבית שלנו, אילו שאלות מותר לנו לשאול, על אילו שאלות מוטלת צנזורה ובאילו נוסחאות אנחנו משתמשים באינטראקציה היום-יומית והמקצועית שלנו. גם השאיפה להיות מיוחד, להתנאות ב"אינדיבידואליות", שאיפה המאפיינת במיוחד חוגים של אמנים ואינטלקטואלים איננה - בניגוד למה שאנו רוצים לחשוב - פרי האישיות "המיוחדת" של הפרט, טוען בורדייה, אלא פרי של ההביטוס שלו ורצונו להיבדל באמצעותו.

לדוגמה, במחקרו המרתק על ערכי הגבריות בסגנון החיים של מעמד הפועלים, ועל אכילת דגים ובשר בצרפת, תיאר בורדייה איך אכילת דגים או בשר משמשת סימן של בידול מעמדי. המעמדות הנמוכים מעדיפים לאכול בשר ואוכלים אותו תוך כדי הפעלת הלסתות האחוריות, כפי שהם גם מדברים והוגים את השפה. אכילת הדגים נתפסת בקרב המעמדות הנמוכים כמזון לנשים ולחלשים, ואילו אכילת הבשר מעידה על כוח וגבריות. לעומת זאת, המעמדות הגבוהים מעדיפים לאכול דגים, דבר שמאפשר להם לאכול בפה כמעט סגור, כפי שהם גם מדברים והוגים את השפה. משום כך, מחירי הדגים גבוה בצרפת ממחירי הבשר אף על פי שאין בכך היגיון כלכלי. במחקר אחר הראה בורדייה איך החינוך המוסיקלי וגם הטעם במוסיקה מעידים בראש ובראשונה על שדה ההשתייכות ולא על בחירה אישית. ההון הסימבולי שנרכש באמצעות פיתוח הטעם המוסיקלי עומד ביחס ישיר לנדיירות המוצר: הבחירה באלבן ברג ולא בקאנון של פכלבל, היכולת להבחין בין ביצועים שונים, לדעת להעריך נכון את נגינת התזמורת - כל אלה נקנים באמצעות תהליך חברות והתאמה של הביטוס מסוים, המקנה הון סימבולי. מושג השדה של בורדייה, שאותו העדיף על פני מושג המערכת, מורכב הרבה יותר מן המושג הנפוץ ברוב התפיסות הסוציולוגיות והבלשניות. כדי להיחלץ מן המלכודת המושגית, הרואה את המערכת כאוסף של "מגירות" סגורות שאליהן מכניס החוקר את פריטי מחקרו, הציע בורדייה מושג דינמי של השדה, והצביע על החוקיות הפנימית המאפיינת אותו ואת האוטונומיות היחסית שלו. החידוש החשוב של בורדייה היה בהבנת היחסים המתקיימים בתוך השדה ובין השדות כתוצר לא רק של יחסי כוח אפריוריים של שליטים ונשלטים, אלא גם של היחסים בתוך השדה. אלה, לא פחות מיחסי הכוח האפריוריים, קובעים את התנהגות השדה, מקנים לו את האוטונומיה שלו ומגדירים את ההון שלו, שאינו הון כלכלי במובן הפשוט של המלה.

הנקודה החשובה בהבנת מושג השדה היא שבתוך השדה עצמו יש יחסי כוח שקובעים את מעמדו. כך, לדוגמה, בניתוח של שדה העיתונות בצרפת, הראה בורדייה איך היחסים בין "לה פיגרו", "ליברסיון" ו"לה מונד" קובעים מה ייכתב בעיתון ובאיזה אופן. עיתונאי ב"ליברסיון" מתעניין בשאלה מה כותב העיתונאי המקביל ב"לה מונד" או ב"לה פיגרו" לא פחות מבשאלה מה מעניין את הקוראים שלו. לעיתון עם תפוצה קטנה יחסית כמו זו של "לה מונד" יש השפעה רבה יותר בקביעה האג'נדה הציבורית מאשר לעיתון עם תפוצה גדולה פי כמה (ואין צורך לומר שאת הניתוח הזה אפשר היה, כמובן, להחיל על היחסים בשדה העיתונות בארץ).

בורדייה, שמת בטרם עת, בעודו מעורב במחקרים רבים ובעשייה אקדמית וציבורית עתירה ומבורכת, היה ללא ספק מגדולי הסוציולוגים של התרבות. הוא היה חוקר בעל אומץ ותעוזה אינטלקטואלית ורוחב יריעה אדיר. כל אלה מתוארים היטב במבוא המצוין שכתבה ג'וזל ספירו ובהערות המלוות את המאמרים, שנכתבו

בידי השותפים לתרגום (חלק מהמאמרים תורגמו בידי גדי אלגזי, ניצה בן ארי ורקפת שפי).

ככל הידוע לי, המהדורה העברית היא גם היחידה שבה אותרו כל המקורות שאליהם התייחס בורדייה. אפשר ללמוד מהם על רוחב היריעה שלו ועל המקורות הרבים שמהם למד ושבהם השתמש. זו עדות נוספת לפתיחותו, בניגוד ללא מעט חוקרים צרפתים, שאינם מכירים כלל מחקרים שנכתבו בשפות זרות. בורדייה הרבה לנסוע בעולם והיטיב להכיר את עבודתם של סוציולוגים אחרים במערב. הוא היה אדם מלא סקרנות שאהב ללמוד מאחרים, אבל גם לא היסס להתעמת עם חוקרים אחרים ומפורסמים, כמו ז'אן פול סארטר, למשל, שהעימות ביניהם תועד בהרחבה, כולל בשני הסרטים הדוקומנטריים שנעשו על בורדייה וניתן לצפות בהם עד היום בבתי הקולנוע בפאריס. מן הסרטים האלה אפשר להבין עד כמה הפך בורדייה, בשלהי המאה העשרים, לגיבור תרבות נערץ וגם שנוא, לא מעט בשל הפעילות הציבורית שלו ומאבקיו למען הקבוצות החלשות בחברה הצרפתית. מהסרטים עולה דמות מרתקת של אדם אמיץ, שלא חשש להילחם במילייה שלו ולא פחד לחשוף את הצביעות ואת העמדת הפנים של האליטות בצרפת.

זהו הספר הראשון של בורדייה שזוכה לראות אור בעברית (להוציא את הספרון "על הטלוויזיה", שראה אור ב-1999 בהוצאת בבל). קצת מצער שהקורא העברי נדרש לחכות כל כך הרבה שנים לתרגום הספר. בכל מקרה, מוטב מאוחר מאף פעם לא. הוצאה לאור של ספרו של בורדייה בעברית הוא סיבה טובה לחגיגה לכל המתעניינים במדעי האדם. הבחירה בספר "שאלות בסוציולוגיה" היא בחירה מצוינת, שמגרה את תיאבוננו של הקורא. הוצאת רסלינג ראויה לכל שבח על התרגום המצויין של אבנר להב ועל העריכה המדעית המוקפדת של ז'יזל ספירו. עתה, לאחר שסיפקה לנו מתאבנים, יש לקוות שתמשיך בהוצאת כתביו האחרים של בורדייה; חגיגה כזו אסור להפסיק בעיצומה.

Questions de sociologie \ Pierre Bourdieu

ספרה של פרופ' זהר שביט, "עבר ללא צל: תמונות העבר בסיפור הגרמני לילדים", ראה אור בספריית אפקים, הוצאת עם עובד

פורסם בתאריך-15/06/2005